

Безправні учасники кримінально-процесуальних відносин: хто вони

Р. Ю. САВОНЮК

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
процесу Кримського юридичного
інституту Одеського державного
університету внутрішніх справ

*Деякі фізичні
особи, які є учасни-
ками кримінально-
процесуальних від-
носин, не мають у
чинному та проєк-
тах КПК України
законодавче визна-
чення свого процесу-
ального статусу*

На підставі аналізу норм КПК України обґрунто-вано висновок про те, що статус окремих учасників кримінально-процесуальних правовідносин законодавчо не визначено, та внесено пропозиції щодо розв'язання проблемних питань шляхом змін і доповнення чинного законодавства.

Ключові слова: кримінально-процесуальні правовідносини, учасники, процесуальний статус, заявник, особа, стосовно якої порушено кримінальну справу, підслідний, статисти, правопорушник.

На основани анализе норм УПК Украины обосновано вывод о том, что статус отдельных участников уголовно-процессуальных правоотношений не имеет законодательного определения, и внесены предложения по разрешению проблемных вопросов путем изменения и дополнения действующего законодательства.

Ключевые слова: уголовно-процессуальные правоотношения, участники, процессуальный статус, заявитель, лицо, в отношении которого возбуждено уголовное дело, подследственный, статисты, правонарушитель.

There is a substantiated conclusion that the status of separate participants of criminally-remedial legal relations has no legislative definition and offers about permission of problem questions by change and current legislation addition are made on the basis of the analysis of norms of the Criminally-remedial code of Ukraine.

Keywords: Criminal Procedure relations, participants, procedure status, applicant, the person in which relation criminal case is raised, person on remand, supernumeraries, offender.

Серед завдань кримінального судочинства чинний Кримінально-процесуальний кодекс України (далі — КПК України) визначає охорону прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь. Успішне виконання вказаного та інших завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК України) неможливе без чіткого й максимально повного визначення процесуального статусу (прав, обов'язків і повноважень) учасників кримінально-процесуальних відносин, які виникають при розгляді заяв і повідомлень про злочини, провадженні досудового розслідування кримінальної справи, її судовому розгляді, апеляційному та касаційному провадженні, перегляді судових рішень в порядку виключного провадження. Основний зміст кримінально-процесуальної діяльності складають правовідносини, які виникають або пов'язані з реалізацією прав та виконання обов'язків учасниками кримінального процесу.

Метою цієї статті є аналіз норм вітчизняного законодавства, науково-теоретичних праць, присвячених дослідженню правового статусу учасників кримінально-процесуальних відносин, обґрунтування пропозицій щодо необхідності внесення змін і доповнення до чинного КПК України та його проекту.

Зауважимо, що реформування вітчизняного кримінально-процесуального законодавства є справою державної ваги. Як науковці, так і юристи-практики звертають увагу на необхідність точнішого та повнішого визначення процесуального статусу суб'єктів кримінального процесу. При цьо-

му важливо зберегти позитивний вітчизняний досвід, а також запозичити норми законодавства й досвід країн Європейського Союзу, особливо тих, що найбільш надійно забезпечують захист прав людини кримінально-правовими методами. Так, М. Михеєнко вказував на необхідність використання у новому кримінально-процесуальному законодавстві України міжнародних стандартів регулювання процесуально-правових відносин [1, с. 186–190]. В аналітичній праці В. Лукашевича зазначено про важливість вироблення в ході реформування вітчизняного кримінально-процесуального законодавства «під європейські стандарти» дієвих механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина [2, с. 10]. Інші науковці звертали увагу не тільки на вимоги міжнародних норм і стандартів, а й на наявні проблеми щодо забезпечення прав людини в сучасному кримінальному процесі України [3, с. 210–212].

Переважає більшість учасників кримінально-процесуальних відносин має визначений законом правовий статус, що надає їм реальну можливість бути повноправними суб'єктами, успішно захищати свої права та законні інтереси. Наприклад, в обвинуваченого — це ст. 43 КПК України, у підозрюваного — ст. 43-1 КПК України, у захисника — ст. ст. 44, 48 КПК України, у потерпілого — ст. 49 КПК України, у цивільного позивача — ст. 50 КПК України, у цивільного відповідача — ст. 51 КПК України, у свідка — ст. ст. 68, 69-1–71 КПК України, в органів дізнання — ст. ст. 101, 103, 104 КПК України, у слідчого —

ст. 114 КПК України та ін., у начальника слідчого відділу — ст. 114-1 КПК України, у підсудного — ст. 263 КПК України. Мають свій процесуальний статус, більший чи менший за обсягом, й інші учасники кримінально-процесуальних відносин.

Разом з тим, далеко не всі фізичні особи, які відповідно до КПК України є учасниками кримінально-процесуальних відносин, мають у чинному та проєктах КПК України законодавче визначення свого процесуального статусу, тобто фактично залишаються безправними. При цьому на них, як правило, покладаються певні обов'язки чи зобов'язання, порушення яких, відповідно до закону, тягне негативні наслідки. Фактично існують односторонні правовідносини, де праву одного суб'єкта кореспондуються тільки обов'язки іншого, за відсутності у нього права. Оскільки у кримінальному процесі статус суб'єктів є найбільш важливим, таким, що визначає його сутність та виступає гарантією захисту прав людини, вважаємо за доцільне звернути увагу на проблему відсутності або ж рестрикції (обмеження. — Р.С.) прав деяких учасників кримінально-процесуальних відносин.

Із часу прийняття Основного закону України (1996 р.) різними Робочими групами та комісіями за участі фахівців, вчених-процесуалістів, а також представників відомств і вищих навчальних закладів підготовлено вже декілька різних не тільки за змістом і формою, а й філософією, проєктів нового КПК України. На сторінках провідних юридичних видань організовано дискусії та обговорення основних положень, структури, змісту цих

проєктів, зокрема й правового статусу суб'єктів кримінального процесу [4, с. 54–58; 5, с. 92–97; 6, с. 24–28; 7, с. 208–212]. Існують й інші праці з названих проблемних питань і слушні пропозиції стосовно їх законодавчого вирішення в новому КПК України.

Проте і досі майже не визначено процесуальний статус особи, яка зробила заяву про злочин. У кримінальному процесі існування заявника за часом є нетривалим і може бути обмежено триденним строком (ч. 2 ст. 97 КПК України). Але у разі перевірки його заяви, цей строк становить до десяти днів (ч. 4 ст. 97 КПК України). Весь цей період заявник залишається, по суті, безправним. Окрім права на забезпечення його безпеки у зв'язку із заявою про злочин (ст. 52-1 КПК України), інших прав для нього законом не передбачено. У нього навіть відсутнє право знати, чи порушили кримінальну справу за його заявою? І лише у разі відмови в порушенні справи заявника про це повинні повідомити (ст. 99 КПК України). На практиці заявника нерідко «перетворюють» у свідка, або ж передчасно — у потерпілого, допитують з попередженням про відповідальність за ст. ст. 384, 385 КПК України. Але ж заявник — не свідок і не потерпілий. Він є самостійним учасником кримінально-процесуальних відносин, а тому має право на визначення його статусу, тобто прав і обов'язків. Пропонується доповнити ст. 32 чинного КПК України визначенням: «**Заявник** — особа, яка письмово чи усно звернулася до органу розслідування, прокурора, суду (судді) із заявою (по-

відомленням) про злочин або захистом своїх законних прав та інтересів». Доречно буде доповнити чинний КПК України статтею 96-1 такого змісту: «Права і обов'язки заявника»:

«Заявник має право: особисто викласти зміст своєї заяви чи повідомлення; знати про відповідальність за неправдиву заяву чи повідомлення про злочин; на отримання повідомлення (талона) про реєстрацію його заяви; доповнити раніше зроблену заяву чи повідомлення; зробити заяву і давати пояснення рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє; при необхідності — користуватися допомогою перекладача; ознайомитися із змістом протоколу зробленої ним усної заяви про злочин; вимагати розгляду його заяви у триденний строк, а при необхідності перевірки — у строк не більше десяти днів; у строк до семи днів письмово відмовитися від раніше зробленої заяви; при наявності до того підстав — на забезпечення його безпеки; на письмову відповідь про результати розгляду його заяви чи повідомлення про злочин (у разі порушення справи або направлення заяви за належністю); на письмове повідомлення про відмову в порушенні кримінальної справи з вказівкою про підстави прийняття такого рішення та прізвища посадової особи, що його прийняла; на ознайомлення з матеріалами перевірки, проведеної за його заявою; оскаржити прийняте рішення про відмову в порушенні справи прокуророві, а за необхідності — до суду в строк до семи днів з моменту отримання повідомлення про відмову в порушенні кримінальної справи; оскаржити до

вищестоящого суду рішення суду про зупинення слідчих дій у справі, яку порушено за його заявою».

Заявник зобов'язаний: підписати зроблену ним заяву, повідомлення або протокол усної заяви про злочин; своєчасно з'являтися за викликом органу дізнання, слідчого, прокурора, суду; подати всі наявні у нього предмети і документи, а також повідомити відомі йому дані стосовно злочину, про який ним зроблено заяву та особу, яка його вчинила; не ухилятися від участі в проведенні огляду місця події на запрошення органу дізнання, слідчого, прокурора; не розголошувати дані дослідчої перевірки зробленої ним заяви у разі письмового попередження про це органом дізнання, слідчим, прокурором; не розголошувати і не порушувати умови та процедуру заходів, вжитих для забезпечення його безпеки [8, с. 98].

Не має визначення своїх прав й особа, щодо якої порушено кримінальну справу (ч. 2 ст. 98 КПК України). Відносно такої особи закон (ст. 98-1 КПК України) передбачає можливість застосування запобіжного обмеження — заборону виїжджати за межі України до закінчення досудового розслідування чи судового розгляду справи. Незважаючи на серйозне обмеження її конституційних прав, така особа, крім права на отримання постанови про порушення щодо неї кримінальної справи (ч. 1 ст. 88-2 КПК України), іншими правами не наділена. Зрозуміло, що такий стан речей не сприяє захисту прав людини, особливо, коли стосовно неї розпочато кримінальне розслідування.

Вбачається, що особа, щодо якої порушено кримінальну справу, повинна, як мінімум, мати право: дати пояснення щодо постанови про порушення стосовно неї кримінальної справи не пізніше семи днів з дня отримання копії постанови; у строк до десяти днів, з дня отримання, оскаржити постанову про порушення щодо неї кримінальної справи; отримати копію постанови про обрання щодо неї запобіжного обмеження; оскаржити прийняте щодо неї рішення про застосування запобіжного обмеження у виді заборони виїжджати за межі України в строк не пізніше десяти днів з дати ознайомлення з постановою; користуватися послугами захисника, а також мати право на забезпечення її безпеки.

Є проблемні питання, пов'язані з порушенням кримінальної справи тільки за скаргою потерпілого (точніше, постраждалої особи. — *Р.С.*), тобто у **справах приватного обвинувачення** (ст. 27 КПК України), і майже відсутності прав у такої особи. Загалом, проблема полягає в тому, що орган дізнання за заявою постраждалої особи, встановивши, що діяння належить до так званих справ приватного обвинувачення, відмовляє у порушенні кримінальної справи на підставі п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України (за відсутністю в діянні складу злочину). А далі, при незгоді та зверненні постраждалого до суду, суддя теж відмовляє в порушенні кримінальної справи з наведенням законної підстави — не скасована постановва органу дізнання про відмову в порушенні кримінальної справи за тим самим фактом (п. 11 ч. 1 ст. 6 КПК України). Замкнуте коло, в якому постраж-

дали особу — заявника змушують стати скаржником у справі захисту своїх законних прав, порушених злочинцем. Вирішення вказаної проблеми можливе, якщо доповнити ст. 98 КПК України окремою частиною такого змісту:

«У разі встановлення, що в діянні особи наявні ознаки злочину, передбачені ст. 125, ч. 1 ст. 126, ст. 356 Кримінального кодексу, орган дізнання, слідчий, начальник слідчого відділу, а також прокурор, якщо він не прийняв рішення про порушення кримінальної справи, направляє заяву постраждалої особи та матеріали перевірки до суду для розв'язання питання про порушення кримінальної справи суддею і протягом доби письмово повідомляє про це постраждалу особу».

У кримінальному процесі України зі своїм окремим статусом, як зазначалося, існують: на стадії досудового розслідування справи — підозрюваний, обвинувачений, а на судових стадіях — підсудний. На нашу думку, замість існуючих визначень «підозрюваний», «обвинувачений» до кримінально-процесуального закону України та наукового обігу слід ввести поняття «**підслідний**», яке є більш нейтральним і не містить явної підозри чи обвинувачення стосовно особи, підозра у вчиненні якою злочину є лише припущенням, а висунуте обвинувачення — попереднім. Підслідним з відповідним процесуальним статусом буде особа: 1) щодо якої порушено кримінальну справу; 2) яку затримано за підозрою у вчиненні злочину; 3) від якої відібрано письмове зобов'язання повідомляти про зміну місця свого перебування

та з'являтися за викликом органу розслідування, прокурора, суду; 4) щодо якої обрано запобіжний захід; 5) відносно якої винесено постанову про притягнення як обвинуваченого.

При провадженні такої слідчої дії, як пред'явлення особи для впізнання, закон (ч. 2 ст. 174 КПК України) визначає, що «особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється впізнаючому разом з **іншими особами** (виділено нами. — *Р.С.*) тієї ж статі у кількості не менше трьох, які не мають різних відмін у зовнішності та одязі». Як бачимо, вказані учасники цієї слідчої дії не мають навіть особистої назви, а тим більше — прав. Разом з тим, їхня участь у такій важливій слідчій дії може бути пов'язана з певними витратами щодо явки за викликом органу розслідування, прокурора чи суду, відривом від роботи, навчання чи виконання інших обов'язків. Крім того, як свідчить практика, участь у вказаній слідчій дії не виключає й ризику для їхнього здоров'я або життя. З урахуванням наведеного, пропонується вказаних учасників кримінально-процесуальних відносин називати статистами, з внесенням доповнення до ст. 32 чинного КПК України та відповідного визначення. Наприклад, такого: «**Статисти** — повнолітні, дієздатні особи, які за їхньою згодою беруть участь у провадженні пред'явлення особи для впізнання». Статтю 174 КПК України доповнити ч. 7 такого змісту: «Статист має право: знати, у чому підозрюється чи обвинувачується особа, яку буде пред'явлено для впізнання; ознайомитися з протоколом пред'явлення особи для впізнання, в якому він брав участь; роби-

ти зауваження чи вносити доповнення до протоколу пред'явлення особи для впізнання, в якому він брав участь; за наявності підстав — на забезпечення його безпеки; на відшкодування витрат у зв'язку з явкою за викликом органу розслідування, прокурора чи суду та участю в пред'явленні особи для впізнання; на збереження середньої заробітної плати за місцем роботи або винагороду за час, витрачений у зв'язку з явкою за викликом органу розслідування, прокурора чи суду для участі та участю в пред'явленні особи для впізнання».

У справах про злочини, де ст. 425 КПК України передбачено провадження за протокольною формою досудової підготовки матеріалів (а це більше двадцяти складів злочинів. — *Р.С.*), законом (ст. 426 КПК України) визначено такого учасника кримінально-правових (чи процесуальних) відносин, як «**правопорушник**». Правопорушник теж, по суті, безправний учасник правовідносин. Так, він повинен дати органу дізнання пояснення стосовно обставин вчиненого злочину; від нього відбирається зобов'язання з'являтися за викликом органів дізнання і суду та повідомляти їм про зміну місця проживання (ч.ч. 1 і 2 ст. 425 КПК України). Після затвердження протоколу начальником органу дізнання йому пред'являються всі матеріали для ознайомлення. Незважаючи на те, що протокол разом з матеріалами надсилається прокуророві (ч. 4 ст. 425 КПК України), а після порушення ним справи і навіть обрання запобіжного заходу (ст. 430 КПК України) — у правопорушника немає права заперечити чи оскаржити вказа-

ні матеріали, оскаржити рішення прокурора або ж скористатися послугами захисника. Не має він також права на забезпечення його особистої безпеки.

Зрозуміло, що спрощена протокольна (як особливе провадження — не процесуальне, але в рамках процесу) форма досудової підготовки матеріалів і власне особа «правопорушника» є специфічним надбанням і спадком радянського кримінального процесу, від якого давно відмовилась більшість країн колишнього СРСР. Разом з тим, з урахуванням не тільки «букви», а й «духу» кримінально-процесуального закону незалежної України, норм і положень міжнародного права та права країн Європейського Союзу щодо захисту прав людини, на наш погляд, протокольна форма досудової підготовки матеріалів у такому форматі, як вона існує нині, повинна бути скасована.

Безумовно, чітко й максимально повне визначення процесуального статусу всіх учасників кримінально-процесуальних відносин буде сприяти встановленню об'єктивної істини в розслідуванні кримінальних справ, а також більш надійному захисту людей від злочинних посягань, відновленню їхніх прав і законних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Михеєнко М. М.* В новом уголовно-процессуальном законодательстве использовать международные стандарты регулирования процессуально-правовых отношений / М. М. Михеєнко // Проблемы розвитку кримінального процесу в Україні: Вибрані твори. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 240 с.
2. *Лукашевич В. Г.* До реформування вітчизняного кримінально-процесуального законодавства в контексті євроінтеграційних прагнень України / В. Г. Лукашевич // Криміналістичні та процесуальні проблеми, що виникають під час проведення слідчих дій. — Донецьк: ООО Норд Комп'ютер, 2006. — С. 6–10.
3. *Савонюк Р. Ю.* Міжнародні норми та сучасний кримінальний процес України щодо забезпечення прав людини / Р. Ю. Савонюк, В. Р. Савонюк // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — С. 210–213.
4. *Стахівський С.* Новий Кримінально-процесуальний кодекс України: хто замовляє музику...? / С. М. Стахівський // Право України. — 2008. — № 4. — С. 54–58.
5. *Лобойко Л.* Новий Кримінально-процесуальний кодекс України: яку музику виконують його розробники? / Л. М. Лобойко // Право України. — 2008. — № 12. — С. 92–97.
6. *Оніщук М.* Новий Кримінально-процесуальний кодекс суттєво посилить захист прав людини та підвищить ефективність розслідування злочинів / М. В. Оніщук // Право України. — 2009. — № 2. — С. 24–28.
7. *Савонюк Р.* Щодо проектів Кримінально-процесуального кодексу України / Р. Ю. Савонюк // Право України. — 2010. — № 2. — С. 208–212.
8. *Савонюк Р. Ю.* Заявник у кримінальному процесі / Р. Ю. Савонюк // Право України. — 2004. — № 9. — С. 97–99.